

⁹ Bukowski Z. The Scythian..., p. 152.

¹⁰ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. е. — САИ, 1967, Д1-4. с. 21.

¹¹ Vulpe A. Necropola hallstattiană de la Ferigile. — București, 1967, pl. XV, 2.

¹² Там же, р. 195.

¹³ Matei A. V. Akinakes-ul de bronz de la Firminis. — AMN, 1977, N 14, pl. 1, 1; 2; 1; Matei A. V. Der Bronze-akinakes von Firminis. — Dacia. MS, 1978, N 22, S. 110. Abb. 3, 1—3.

¹⁴ Matei A. V. Akinakes-ul..., p. 70; Matei A. V. Der Bronze-akinakes..., S. 113; Vasilev V. Pumnalelel akinakes din Transilvania. — AMN, 1979, N 16, p. 31—32; Vasilev V. Scitii egatirsi pe teritoriul Romanei. — Cluj-Napoca, 1980, p. 85, 89.

¹⁵ Bukowski Z. The Scythian..., p. 135.

¹⁶ Мелюкова А. И. Вооружение скифов, с. 78; Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 99—111.

Г. П. ЗІНЕВИЧ

Антропологічні дослідження медвинських курганів ранньоскіфського періоду

У 1973 р. у лісостеповій частині України, на високому березі р. Хороброї, недалеко від с. Медвина Богуславського району Київської області скіфською експедицією Інституту археології АН УРСР досліджувався курганний могильник ранньоскіфського часу¹.

Могильник, що складався з трьох курганних груп, розташовувався на нерівній, перерізаний балками та байраками місцевості, що має назву Горчаковий ліс. Було розкопано 11 курганів. Переважали невеликі кургани з низькими земляними насипами висотою від 20 см до 1,5 м, діаметром від 6 до 20 м. Під центром курганів знаходились поховальні ями прямокутної або округлої форми з дерев'яним перекриттям поперек могильної ями. В курганах майже всі поховання були з одним або з кількома небіжчиками.

Поховані лежали витягнуто на спині, з випростаними вздовж тулуба руками і з орієнтацією на північний захід. Більшість поховань з інвентарем. У жіночих похованнях траплялися бронзові браслети з розімкнутими кінцями, скроневі кільця, намисто з халцедону, бурштину, гірського кришталю, глиняні біконічні пряслиця. Чоловічі поховання супроводжувалися залишками дерев'яних колчанів з бронзовими тригранними наконечниками стріл, залізними наконечниками списів, ножами. В чоловічих та жіночих похованнях наявна ліпна, нелощена кераміка: черпаки, прикрашені проколами, наліпним валиком. У деяких могилах зустрічалися залишки напутньої їжі — кістки тварин. Деякі кургани пограбовано ще в давнину, тому інколи кістки померлих зрушено з місця, розкидано, перемішано.

Всього розкопано 19 поховань. Більшість палеоантропологічного матеріалу непоганої збереженості, хоча в окремих курганах збереглися лише фрагменти черепів та довгих кісток, з яких майже неможливо визначити статеву належність померлого. Кілька черепів потребували значної реставраційної роботи, що було проведено в лабораторії Інституту археології АН УРСР². Статевий диморфізм на черепах визначався достатньо чітко. В курганах поховано 13 чоловіків і 6 жінок. Дитячих поховань не виявлено. Співвідношення померлих за віком розподілялося таким чином: 6 чоловік померло в 45—55 років, 10 — до 40 літ, а 3 поховання належало літнім людям. Проведено виміри лише семи чоловічих і трьох жіночих черепів. Із-за посередньої збереженості довгих кісток небіжчиків промірено незначну їх кількість.

Трубчасті кістки кінцівок збереглися лише у 15 випадках (8 чоловічих та 5 жіночих кістяків). У деяких кістяків збереглися лише дві або три довгих кістки (ноги або руки).

При визначенні довжини тіла померлого користувалися таблицями Манувруе, а також середніми розмірами з формул Троттер і Глезер. Зріст чоловіків за формулою Манувруе дорівнює 167,0, за форму-

лою Троттер і Глезер понад 170,0 см, ріст жінок відповідно 156,0 та 158,0 см.

В краніологічній серії з медвинських курганів в трьох випадках визначено карієс зубів, досить рідкісне явище для таких давніх і дуже нечисленних серій. В одному випадку карієсом пошкоджено верхнє ліве ікло та лівий різець, в іншому — сліди глибокого карієсу визначені на P_1 і M_1 верхньої щелепи (ліва). На одному чоловічому черепі, що належав людині 40—45 років, не прорізався M_3 на нижній щелепі. Карієс M_3 нижньої щелепи (з правого боку) визначено на черепі молодой жінки.

На довгих трубчатих кістках у жінки 50—60 років виявлено перелом лівой променевої кістки руки, що загоївся ще при житті померлої.

Краніологічна серія з медвинських курганів характеризується доліхокранією, черепний показчик дорівнює 71,1 для чоловіків, й мезокранією для жінок (75,6 — для трьох жіночих черепів). Розміри черепа середні, іноді вище середніх. Поздовжній і поперечний діаметри відносяться до категорії великих. Поздовжній діаметр у чоловіків становить 189,0, у жінок — 179,3 мм. Висотний діаметр, від базіона і поріона, у чоловіків — 140,0 та 118,6 мм; у жінок 133,5 і 113,5 мм.

За висотно-поздовжнім показчиком (при вимірюванні черепа від базіона) чоловічі черепи відносяться до групи гипсікранів, за висотно-поперечним — акрокранним варіантом. Розвиток м'язевого рельєфу черепів дещо завищений. Надперенісся і надбрівні дуги розвинені середньо, хоча два черепи мають глабелу, що розвинена дуже сильно і характеризується балом 4. Метопічний шов є на двох чоловічих черепах. Лоб, якщо взяти його абсолютні розміри найменшої ширини, у медвинських черепів — середньоширокий. У чоловіків він дорівнює 96,3 мм. Середня величина кута профілю лоба від назіону характеризує його як середньопохилий — 84,5. Соскоподібні відростки та виступання потилиці мають середній бал розвитку. Діаметр вилиць медвинських черепів і висота обличчя середніх розмірів (таблиця). Обличчя широкє як у верхній своїй частині (на рівні орбіт), так і на рівні носового отвору. Величина верхньолицевого показчика (53,1) дозволяє віднести черепи до мезенних форм. Кістяк обличчя медвинських черепів мезогнатний (84,5), але череп, що добре зберігся, — ортогнатний.

За розмірами орбітного показчика (від mf) медвинські черепи, як чоловічі, так і жіночі, хакекомхні; від дакріальної точки — низькоорбітні. Горизонтальне профілювання, що характеризує міру сплосченості обличчя, визначалося на черепах на рівні орбітного і підносового відділів. Обличчя чоловічих та жіночих черепів сильно профільовані: назомалярний кут та зигомаксиллярний є характерним для європеїдних серій. Глибина іклової ямки значна і для чоловічих і для жіночих черепів.

Ширина носа у чоловіків значна, висота — середня, що дає переважання платерінних форм за показчиком носа (52,4). Кут виступання носових кісток у більшості черепів підтверджується великими і дуже великими величинами дакріального і симотичного показчиків. Нижній край грушоподібного отвору у більшості черепів антропінної форми, однак у трьох чоловічих черепів визначено передносові ямки. Розвиток передньоносової ості у чоловіків і жінок вище середнього. У двох випадках передньоносова ость харктеризується балом 5.

Таким чином, для краніологічної серії за середніми даними медвинських курганів типова доліхокранія, великі розміри повздовжнього і висотного діаметрів та невелика величина поперечного. Нахил і ширина лоба середньої величини.

Висота і ширина обличчя, як відповідно і показчик, — середні; вертикальний профіль його — мезогнатний. Виступання носа над лінією профілю обличчя велике, перенісся і дакріальний показчик значні. Орбіти низькі й широкі як за абсолютними розмірами, так і за показчиком. В цілому серію можна віднести до доліхокранних європеїдних форм з мезогнатною будовою скелета обличчя.

Порівняльна таблиця середніх величин краніологічних ознак чоловічих черепів з Медвинських курганів з скіфами інших територій та населенням скіфського часу Нижнього Подністр'я

Ознака, мм	Місцезнаходження					
	Медвін. Середнє Подні- пров'я VII—IV ст. до н. е. (Г. П. Зінеця)	Лісостепові рай- они Середнього Подніпров'я (об'єднана група), V—III ст. до н. е.	Степові райони Нижнього Подні- пров'я (об'єднана група), V—III ст. до н. е., II ст. н. е.	Крим, Неаполь скіфський (об'єднана група), II ст. до н. е.— II ст. н. е. (Г. С. Конду- кторова)	Пруцько-Дніпровське межірччя IV—III ст. до н. е. (М. С. Вели- жанова)	
	(Г. С. Кондукторова, Г. Ф. Дебей, Г. П. Зінеця)					
Параметр, $\bar{x}(n)$ *						
1.	Поздовжній діаметр	189,0 (7)	191,6 (10)	186,9 (28)	185,4 (65)	187 (18)
8.	Поперечний діаметр	133,5 (6)	135,5 (10)	140,5 (27)	139,5 (62)	139,5 (18)
17.	Висотний діаметр (за-вг)	140,0 (4)	137,6 (6)	134,1 (18)	135,7 (41)	134,7 (14)
20.	Висотний діаметр (ро-вр)	118,6 (5)	115 (9)	114,7 (21)	115,1 (61)	115,9 (16)
5.	Довжина основи че- репа	108,3 (4)	102,8 (6)	104,2 (18)	102,2 (35)	101,6 (15)
9.	Найменша ширина лоба	96,3 (6)	97,3 (9)	97,7 (30)	96,2 (60)	97,1 (19)
32.	Кут лоба (<i>ql-met</i>)	84,5 (4)	82,3 (6)	81,7 (20)	83,8 (42)	80,1 (15)
	Надбрів'я (за Мар- тіном 1—6)	2,86 (7)	3,6 (10)	3 (31)	2,86 (67)	2,84 (20)
	Сосковидний відро- сток (1—3)	2,71 (7)	2,10 (10)	2,78 (22)	2,59 (67)	3,05 (19)
	Сосковидний відро- сток (1—3)	2,71 (7)	2,10 (10)	2,78 (22)	2,59 (67)	3,05 (19)
Покажчики						
8 : 1.	Черепний	71,1 (6)	70,8 (10)	75,3 (27)	75,4 (62)	74,9 (18)
17 : 1	Висотно-поздовжній I	75,2 (4)	71,6 (7)	72,5 (17)	73,4 (41)	72,5 (14)
17 : 8	Висотно-поперечний I	105,3 (4)	101,1 (6)	95,9 (17)	97,2 (40)	96,8 (14)
9 : 8	Лобно-поперечний	71,9 (6)	71,7 (12)	68,9 (25)	69,4 (55)	—
40.	Довжина основи об- личчя	96 (3)	96,6 (5)	97,7 (15)	97,2 (23)	96,1 (15)
45.	Діаметр вилиць	131,3 (4)	133,2 (6)	135,5 (25)	133,1 (50)	133,3 (15)
48.	Верхня висота об- личчя	70,3 (6)	71,3 (6)	72,1 (26)	71,3 (53)	71,7 (18)
51.	Ширина орбіти від mf	41,6 (5)	40,2 (6)	42,5 (19)	40,7 (54)	41,7 (15)
51a.	Ширина орбіти від d	39,3 (4)	38,6 (5)	40,5 (23)	38,8 (18)	38,5 (13)
52.	Висота орбіти	30,6 (5)	31,5 (6)	33,3 (28)	32,9 (57)	32,6 (13)
54.	Ширина носа	25,2 (6)	25,3 (7)	25,2 (25)	24,8 (52)	25,2 (16)
55.	Висота носа	48,8 (5)	51,2 (6)	51,8 (25)	50,7 (51)	51,5 (18)
Передньоно- сова ость						
	(1—5 за Брока)	40 (6)	3,7 (3)	3,47 (19)	3,51 (31)	—
	Глибина іклової ямки в мм	4,22 (6)	4,1 (5)	4,12 (19)	4,66 (38)	4,49 (15)
75.	(1). Кут носових кіс- ток до лінії профілю	300 (4)	33,2 (6)	32,7 (21)	29,8 (27)	31,8 (12)
72.	Загальний кут об- личчя	84,5 (4)	85,8 (6)	85,3 (21)	84,6 (34)	87,7 (15)
77.	Назомалярний кут	136,5 (4)	136,8 (11)	137,3 (20)	137,6 (51)	135,4 (17)
	Зигомаксиллярний кут	122,8 (5)	123,3 (9)	128,1 (17)	124,6 (33)	125,5 (14)
Покажчики						
40 : 5.	Виступання обличчя	92,4 (3)	95,4 (6)	94,2 (15)	95,7 (13)	94,6 (15)
48 : 45.	Верхньолицьовий	53,1 (4)	51,9 (9)	54 (23)	53,6 (44)	53,2 (15)
48 : 17.	Вертикальний краніо- фациальний	50,2 (4)	510 (6)	53,5 (16)	53,3 (34)	—
52 : 51.	Орбітний I	72,2 (5)	78 (4)	79 (19)	810 (53)	78,3 (15)
52 : 51a.	Орбітний II	78,5 (4)	83,8 (5)	81,9 (22)	82,1 (18)	81,5 (13)
54 : 55.	Носовий	52,4 (4)	52,3 (4)	48,6 (25)	48,9 (50)	490 (15)
DS : DC	Дакріальний	68,5 (4)	560 (5)	56,7 (11)	56,2 (12)	65,9 (13)
SS : SC	Симіотичний	500 (4)	50,9 (6)	56,9 (19)	48,3 (14)	61,4 (13)

* $\bar{x}(n)$ — середня величина та кількість випадків.

Аналіз серії в цілому, незначний розмах варіацій окремих ознак, аналіз середніх розмірів, а також малі величини квадратичного відхилення, які не перевищують межі для однорідної серії, характеризують медвинські черепи як виключно однорідну в морфологічному відношенні популяцію. Деякі незначні відміни окремих ознак не мають загального характеру і повинні розглядатися, на нашу думку, як індивідуальні відхилення при незначній кількості вимірів.

Антропологічний матеріал, датований раннім скіфським часом з території лісостепової частини Правобережжя України, вкрай нечисленний. До розкопок медвинських курганів антропологи мали в своєму розпорядженні невелику серію, що складалася з окремих черепів, здобутих з розкопок скіфських курганів в п'яти областях середньої течії Дніпра³. В літературі, присвяченій скіфській проблемі, існує деяка невідповідність між кількістю археологічних знахідок і антропологічним матеріалом. Незважаючи на те, що початок дослідження скіфських пам'яток цієї території покладено археологами ще на початку минулого століття, антропологічному матеріалу, на жаль, не приділялося належної уваги.

В численних курганах, пограбованих ще в давнину, не збереглося залишків кістяків, а в інших збереженість кісток дуже погана.

В останні роки кількість розкопаних скіфських могильників у лісостепових районах України значно збільшилась⁴. Медвинський курганний некрополь — один з численних курганних некрополів скіфського часу — дав антропологічний матеріал. Порівнюючи його з іншими краніологічними скіфськими серіями з степових районів Нижнього Подніпров'я, ми мали змогу ще раз висловити свою думку щодо існування відмінностей в антропологічному типі скіфів степових і лісостепових районів України.

Вже зверталась увага на деякі відмінності за цілим рядом ознак між цими групами⁵. Скіфи лісостепової смуги УРСР різко доліхокранні; при візуальному аналізі не зафіксовано мезокранних чоловічих черепів. Теж саме простежено і серед похованих в медвинських курганах. Серед скіфських черепів степової смуги є мезокранні та брахікранні варіанти. Крім того, скіфи Середнього Подніпров'я мають чіткіше визначений рельєф лобової і потиличної областей, вужчий лоб, дещо вужче і нижче обличчя з помірно виступаючим носом, ніж скіфи Нижнього Подніпров'я (таблиця). Ці особливості ще раз підтвердились основними краніологічними ознаками медвинської серії, при порівнянні з скіфами степової смуги. І навпаки від медвинських скіфів за формою черепа (зі значною кількістю мезокранів), за дещо меншою висотою черепа і більшою висотою обличчя різняться скіфи Неаполя Скіфського⁶, які подібні до степових скіфів.

Решта медвинських скіфів помітно різняться від населення скіфського часу з с. Миколаївки (Нижнє Подністрів'я).

Таким чином, порівняння краніологічних серій скіфського часу лісостепових районів середньої течії Дніпра з серіями із степових районів України виявили певні відмінності, які за більшістю ознак статистично достовірні. Ми вважаємо, що говорити про єдиний антропологічний тип населення території УРСР в скіфський час, що мешкало в його степових і лісостепових районах, неправомірно. Однак не виключено, що дослідження нових численних палеоантропологічних матеріалів скіфського часу, внесуть певні корективи в розв'язанні цілого ряду питань скіфської археології. Ці доповнення будуть відноситися не лише до таких складних і дискусійних питань, як визначення спадкоємності скіфів з їх попередниками на території України, вияву генетичних зв'язків з іншими етнічними групами, а й з'ясування антропологічного складу давнього населення Подніпров'я в скіфський час.

Антропологические исследования медвинских курганов раннескифского периода

Резюме

Статья посвящена исследованию антропологического материала из курганного могильника раннескифского времени в с. Медвин Богуславского района Киевской области на основании которого дана морфологическая характеристика населения, проживавшего на территории Среднего Поднепровья в VII—V вв. до н. э.

Это были люди с удлиненной формой черепа, имевшие неширокое мезогнатное, сравнительно невысокое, четко профилированное в горизонтальной плоскости лицо с низкими орбитами и резко выступающим носом. В целом они относились к европеоидным, олихокранным типам и представляли собой однородную в морфологическом отношении популяцию. В результате анализа медвинской серии и сопоставления ее с краниологическим скифским материалом территории Нижнего Поднепровья, Прутско-Днестровского междуречья и Крыма, автор сделал вывод о неоднородности в антропологическом отношении населения Среднего и Нижнего Поднепровья. По-видимому, нельзя говорить о едином антропологическом типе населения территории УССР, его степных и лесостепных районов в скифское время.

¹ Ковпаненко Г. Т. Курганы скифского времени у с. Медвин. — В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 40—72.

² Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. — Киев, 1967, с. 127—129.

³ Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины. — М., 1972, с. 3—154; Ильинская В. А. Скифские курганы около с. Борисполь. — СА, 1966, № 3, с. 152—171; Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — Киев, 1968, с. 3—202; Ильинская В. А., Тереножкин А. И., Мозоловский Б. Н. Скифский курганный могильник Гайманово Поле. — В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 152—199; Ковпаненко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні Ворскли. — К., 1967, с. 3—186.

⁴ Зиневич Г. П. Указ. соч., с. 124.

⁵ Кондукторова Т. С. До антропології Неаполя Скіфського. — В кн.: Матеріали з антропології України. К., 1964, вип. 4. с. 32—71.

⁶ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975, с. 3—282.

К. В. ШИШКІН

Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки

Багаторічний досвід дешифрування аерофотознімків археологічних об'єктів¹ дає можливість досить надійно виділити поселення трипільської культури, якщо останні не перекривалися пізнішими пам'ятками. Ознаки антропогенних елементів проявляються на знімку завдяки реакції ґрунту і рослинності на будівельні залишки і культурний шар стародавніх поселень. Так, над трипільськими площадками з перепаленої глини поступово акумулювався ґрунт з меншим вмістом гумусу, порівняно до ґрунту над культурним шаром навколо площадки. За рахунок цього виникла тональна різниця між загальними тлом місцевості (сірим), культурним шаром (темним) і площадкою, яка на знімку має білий колір. Складний мікрорельєф поселення, водна і вітряна ерозія, структурні хімічні зміни і різниця у зволоженості відбиваються на рослинності й, підсилені оптичними якостями об'єктиву під час зйомки, дозволяють спочатку виділити загальні риси, а потім і деталі поселення. На знімку «читаються» навіть такі елементи планування поселення (дрібні господарські споруди, житла з неvipаленої глини, огорожі тощо), які неможливо або дуже важко простежити під час розкопок.

Зазначимо, що на тлі сучасних ознак, добре помітних на знімку, сліди поселень нерідко дуже послаблені й розмиті внаслідок дії пізніх антропогенних факторів: багаторічного розорювання полів, розмежування ділянок, наявності існуючих і залишених сіл тощо. Ці обставини заважають чіткому визначенню площі й структури стародавніх поселень, вимагають постійного вдосконалення методів дешифрування та польової перевірки одержаних даних.